

Юрій Недужко

**Боротьба української діаспори
за релігійну свободу в Україні
(друга половина 70-х – 80-ті рр. ХХ ст.).**

Наша держава виділяє як пріоритетний напрямок поглиблення контактів і налагодження тісних взаємовідносин з українською еміграцією. Про це, зокрема, свідчать прийняття Верховною Радою України 4 березня 2004 р. Закону України «Про правовий статус закордонних українців», розробка та реалізація Державної програми «Українська діаспора до 2000 р.» та Національної програми «Закордонне українство на період до 2005 р.», підготовка наступної Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2010 р. В державному бюджеті України на 2007 р. передбачені кошти на підтримку зарубіжних українців. В Конституцію України включена спеціальна стаття 12, яка проголошує: «Україна

дбає про задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають за межами держави»¹.

З метою забезпечення зміцнення соціально-політичної стабільності, утвердження міжетнічної, міжконфесійної злагоди в суспільстві, додержання загальноновизнаних стандартів захисту прав і свобод людини у цих сферах Президент України В. А. Ющенко розпорядженням № 1172/2005-рп від 23 вересня 2005 р. «Про заходи щодо реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігій і церкви» доручив Кабінету Міністрів України вжити невідкладних заходів щодо відновлення діяльності міжвідомчої комісії, передбаченої Указом Президента України від 21 березня 2002 р. № 279 «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій», а також «розробити за участю наукових установ, громадських організацій національних меншин і затвердити до 1 листопада 2005 р. державну програму зміцнення міжнаціонального миру та злагоди в Україні, запобігання виникненню міжетнічних, міжконфесійних конфліктів, передбачивши, зокрема, конкретні заходи з утвердження ідей міжнаціональної злагоди, толерантності у відносинах між представниками різних національностей та конфесій, підтримки національних культурних традицій, внесення необхідних змін до навчальних програм і планів, проведення відповідних наукових досліджень»².

Відповідно велика роль в цьому належить історичній науці. Адже висвітлення минулого українського народу поза межами Батьківщини, боротьби за національне державне і релігійне відродження в контексті загальної історії України буде сприяти збереженню національної ідентичності української еміграції, зближенню та консолідації українців усього світу, стане однією з форм співпраці з зарубіжними українцями.

¹ Конституція України.: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня. 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – С. 6.

² Розпорядження Президента України В. А. Ющенко № 1172/2005-рп від 23 вересня 2005 р. «Про заходи щодо реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігій і церкви» // Офіційне Інтернет-представництво Президента України.

Метою статті стало висвітлення боротьби української діаспори за релігійну свободу в Україні та проаналізувати форми та методи діяльності української громади країн Заходу, спрямовані на відродження діяльності УГКЦ і УАПЦ в УРСР.

В історичній літературі дана проблема практично не досліджена. Поки що не створено комплексної праці, яка у повному обсязі відтворювала б боротьбу української діаспори за релігійну свободу в Україні та показала вплив цієї події на життя і діяльність української діаспори, релігійну ситуацію в СРСР і УРСР. Хоча окремі аспекти даної проблеми знайшли висвітлення в працях зарубіжних дослідників. Українські науковці В. Косик, Б. Боцюрків, М. Ортинський, І. Хват, Ф. Сисин, а також кардинал М. Любачівський підготували і видали наукові роботи з історії переслідування і ліквідації Українських Церков в СРСР, а також «катакомбної діяльності» УГКЦ та УАПЦ³.

Так, Іван Хват в роботі «Катакомбна Українська католицька церква і Папа Іоанн Павло II», підготовленій на основі архівів зарубіжної УГКЦ, детально аналізував боротьбу греко-католиків за релігійну свободу та легалізацію церкви в СРСР. Він змальовував переслідування, яким піддавалися прибічники УГКЦ в УРСР, а також контрпропагандистську кампанію, розгорнуту органами влади Радянської держави, у відповідь на дії української діаспори спрямовані на забезпечення релігійної свободи в СРСР. Автором висвітлювалася величезна роль Іоанна Павла II в процесі боротьби за легалізацію УГКЦ.

Відомий український науковець Френк Сисин присвятив працю «Українське православне питання в УРСР» проблемі

³ *Kosyk V. L' Empire de Kiev et le baptême de L'Ukraine // Historia. – 1987. – № 9; Bohdan R. Bociurkiw Historische Perspektive Der Sowjetischen religionspolitik in der Ukraine. – Bern–Zurich, 1986. – 43 p.; Johannes Ortynskyj. Das Millenium des Christentums in der Ukraine 988–1988. – Munchen – Rom – Freiburg, 1988. – 70 s.; Hvat I. The Catacomb Ukrainian Catholic Church and Pope John Paul II. Ukrainian Studies Fund Harvard University, Cambridge, Massachusetts 1984. – 45 p.; Sysyn E. Frank. The Ukrainian Orthodox question in the USSR. Ukrainian Studies Fund Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 1987. – 36 p.; His Beatitude Myroslav Ivan Cardinal Lubachivsky. Was it really Russia that was christianised in 988 ? – London; Rome, 1985. – 36 p.*

відродження УАПЦ в Радянському Союзі. Він докладно змалював історію виникнення УАПЦ, її діяльність і ліквідацію органами влади СРСР. Автор зупинився на становищі православних віруючих в УРСР і діаспорі, розкрив боротьбу прибічників УАПЦ за її відновлення на терені УРСР. Вчений розглянув заходи української еміграції в галузі дотримання свободи віросповідання, як важливий фактор відродження релігійного життя в Україні.

Вагомим доробком діаспорних вчених стала енциклопедії «Тисяча років християнства в Україні», виданої за сприяння ККТ США видавництвом «Смолоскип»⁴. Ілюстрована енциклопедія в хронологічній формі висвітлювала історію українських церков: православної, католицької і протестантської. Вона складалася з десяти розділів. Кожен з них включав детальну характеристику певного історичного періоду, хронологію релігійного життя, ієрархічну і територіальну структуру церков, а також відомості про монастирі відповідно до регіону України. В X розділі «Церкви на українських землях і в українській діаспорі протягом ХХ ст. (1917–1988)» детально висвітлювалися переслідування і ліквідація УАПЦ і УГКЦ, знищення церков і монастирів в СРСР, боротьба української діаспори за відродження релігійного життя в УРСР і поза її межами.

Проблеми взаємовідносин Ватикану та Радянського Союзу досліджував нідерландський історик Вім Роод. У праці «Рим і Москва. Відносини між Святим Престолом та Росією/Радянським Союзом в період від Жовтневої революції 1917 р. до 1 грудня 1989 р.» використавши архіви Ватикану, він докладно зупинився на характеристиці політики Святого престолу щодо легалізації УГКЦ в СРСР⁵. Автором були проаналізовані вис-

⁴ A Thousand Years of Christianity in Ukraine. An Encyclopedic Chronology. – Compiled and Edited by Osy Zinkewich and Andrew Sorokowski. – Smoloskyp Publishers and the National Committee to Commemorate the Millenium of Cristianity in Ukraine. – New-York; Baltimore; Toronto, 1988. – 312 p.

⁵ Роод В. Рим и Москва. Отношения между Святым Престолом и Россией / Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 года / Пер. с нем. Ю. Авакумова. – Львів: Вид. від. «Свічадо», 1995. – 279 с.

тупи Іоанна Павла II і заходи Ватикану, спрямовані на досягнення консенсусу з органами влади СРСР та РПЦ, ділові зустрічі представників римського понтифіка й радянського керівництва з обговоренням проблем релігійного становища в СРСР та можливостей легалізації УГКЦ, нормалізації дипломатичних відносин між двома країнами. Автор акцентував увагу на тому, що така підтримка з боку керівництва Ватикану УГКЦ привертала увагу міжнародного співтовариства до проблем релігійної свободи в СРСР, прискорювала їх вирішення.

Приблизно у такому ж ключі оцінював діяльність Іоанна Павла II та римської курії з цього приводу швейцарський науковець — єзуїт Роберт Гоц. Він докладно аналізував енцикліки римського понтифіка, а також позицію УГКЦ та української діаспори у взаємовідносинах з Ватиканом⁶. Автор приділяв посилену увагу релігійній ситуації в СРСР, підкреслюючи потребу легалізації УГКЦ і УАПЦ в Радянській державі. Зважаючи на активну участь Р. Гоца в інформаційних правозахисних кампаніях на боці українських організацій діаспори, його праці не позбавлені суб'єктивного підходу, проте роздуми автора містять цікавий аналітичний матеріал.

Викликає жвавий інтерес серія статей німецького дослідника Зігфрида Рудгера під загальною назвою «Тисяча років релігії в Київській Русі»⁷. Автор зазначав на початку першої публікації, що в 988 р. був охрещений Київ — столиця України, після чого християнство поширилося на інші землі Давньої Русі. З. Рудгер детально змальовував історичний шлях християнства на теренах України і Росії, докладно аналізував релігійне становище в СРСР.

Питанням взаємодії української діаспори, зарубіжної УГКЦ, Ватикану та прихильників «катакомбної» УГКЦ в УРСР, а також подіям у зв'язку з «Грушівським чудом» присвячена праця хорватського дослідника Марое Міховиловича. Він прийшов до прогнозованого висновку, що організація

⁶ Von Robert Hotz. Die «Taufe Russlands», Von Robert Hotz. Christentum in der Sowjetunion // Wochenend Journal. – 1988. – Nr. 13.

⁷ Von Siegfried Rother. Tausend Jahre Faufe der Kiewer Rus: Es began am Dnieper // Katholisches Sohntagsblatt. – 1988. – Nr. 39–46.

відзначення Тисячоліття хрещення Руси–України та поява Богородиці в селі Грушево будуть мати далекосяжні наслідки для активізації УГКЦ в діаспорі і Україні⁸.

Ряд аспектів досліджуваної проблеми висвітлено в праці канадського релігійного історика Д. Поспеловського «Руська православна церква в ХХ столітті», що вийшла друком у 1995 р. Чимало місця в дослідженні зайняв аналіз стосунків між православною церквою та органами влади СРСР, а також висвітлення процесу відновлення діяльності УГКЦ і УАПЦ в УРСР та їх відносин з РПЦ⁹. Позитивним моментом зазначеної праці стало введення в обіг великої кількості маловідомих і невідомих джерел та матеріалів.

Ряд наукових публікацій присвятив висвітленню релігійної та правозахисної діяльності української еміграції і автор цих строк¹⁰. Проте, всі вони лише побіжно торкаються зазначеної проблеми.

⁸ *Миховілович М.* Поява української Богородиці // Патріярхат . – 1988. – Ч. 2.

⁹ *Поспеловский Д.В.* Русская православная церковь в ХХ веке. – М.: Республика, 1995. – 511 с.

¹⁰ *Недужко Ю.В.* Роль засобів масової інформації в кампанії української діаспори по відзначенню Тисячоліття хрещення Руси–України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Вип. 5. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 205–212; *Його ж.* Участь організацій української діаспори країн Заходу в підготовці кампанії з відзначення тисячоліття хрещення Руси–України (кін. 70-х – поч. 80-х рр. ХХ ст.) // Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Істор. науки – Луцьк: «Вежа», 2001 – № 5. – С. 48–52; *Його ж.* Відзначення тисячолітнього ювілею християнства та лібералізація релігійного життя в СРСР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К.–Донецьк: Ін-т історії України НАНУ, 2001. – Вип. 19. – С. 320–331; *Його ж.* Українська діаспора та відзначення тисячоліття хрещення Руси–України в шкільному курсі історії // Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Сільська школа: Традиції та новаторство». 24–25 жовтня 2000 р. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – С. 96–102; *Його ж.* Тисячоліття хрещення Руси–України. Відзначення світовою громадськістю всесвітньо-історичної події. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2003. – 200 с.; *Його ж.* Боротьба української діаспори Канади за права людини та незалежність України (кін. 60-х – поч. 80-х рр. ХХ ст.) // Наука, релігія, суспільство. – ПІШ МОНУ і НАНУ «Наука і освіта», 2005. – № 2. – С. 43–48.

Тому дослідження і висвітлення подій, пов'язаних з боротьбою української діаспори за релігійну свободу в Україні, відновленням діяльності Української греко-католицької церкви (УГКЦ) і Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), релігійним відродженням в країні, викличе значну зацікавленість як професійних науковців, так і представників релігійних організацій, широкої громадськості і може становити суспільну користь для нинішніх складних умов перехідного періоду Українського державотворення.

Українська діаспора ставила собі за мету відродити українське релігійне життя та добитися легалізації в УРСР Української греко-католицької церкви (УГКЦ) та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Була і своя «програма-мінімум» — полегшити долю та добитися звільнення з ув'язнення священнослужителів УГКЦ і УАПЦ, а також продемонструвати моральну підтримку українським віруючим цих церков в УРСР з боку зарубіжних українців та міжнародної громадськості.

Таким чином міжнародні інформаційні акції української діаспори ставили собі за мету:

1. Привернути увагу країн Заходу до проблеми недотримання релігійної свободи в СРСР;
2. Активізувати з цією метою українську громаду в світі;
3. Підвищити статус УГКЦ в очах Ватикану, а УАПЦ — у Вселенському патріархаті у Константинополі як Церков-мучениць, добитися зміцнення їх впливу серед української діаспори.

Саме тому було організовано дві великомасштабні інформаційні кампанії.

Перша — мала місце в 1975–1978 рр. і носила назву «В обороні Віри й Церкви в Україні». Вона знайшла великий відгук в середовищі української громади та здобула певну підтримку в стінах ООН, проте, крім втягування СРСР в інформаційну полеміку щодо дотримання/недотримання релігійної свободи в Радянському Союзі та популяризації в країнах Заходу правди про переслідування та ліквідацію в Україні УГКЦ і УАПЦ, відчутних наслідків не принесла. Її пік припав на 1976 рік. А вже в цьому році виповнювалося 30 років з дня насиль-

ницької ліквідації УГКЦ в Радянській Україні, а також поси-
лися переслідування за релігійні переконання в УРСР, зокрема,
пройшли арешти Василя Романюка, Володимира Прокопова,
пастора Юрія Вінса та інших. Відповідну роль зіграв і міжна-
родний фактор. В 1975 р. Генеральна Асамблея ООН прийня-
ла постанову, згідно з якою на розгляд ООН в 1976 р. ставило-
ся питання дискримінації релігії в різних країнах світу¹¹.

Інша кампанія стартувала в 1977 р. та тривала до 1990 р.
Вона носила назву кампанія по відзначенню Тисячоліття хре-
щення Руси — України. Тисячолітній ювілей прийняття хри-
стіянства був використаний українською діаспорою для роз-
гортання великомасштабної кампанії з нагоди цієї важливої
історичної події, спрямованої, разом з тим, на консолідацію в
середовищі української еміграції, підвищення рівня національ-
ної самосвідомості її членів, пропаганду і поширення серед
громадськості й офіційних осіб країн Заходу інформації про
історію і культуру України, прагнення її народу до волі й
незалежності та боротьбу за свободу совісті й легалізацію в
УРСР УАПЦ та УГКЦ.

Її наслідком стали зміни в державній політиці СРСР щодо
релігійних організацій. Вони були зафіксовані у наступних
документах, зокрема, «Законі СРСР про свободу совісті і релі-
гійні організації» (1.12.1990 р.), Указі Президії Верховної Ради
УРСР «Про зміни у Положенні про релігійні об'єднання в
УРСР» (26.09.1990 р.), в Законі УРСР «Про свободу совісті та
релігійні організації» (23.04.1991 р.), які започаткували трива-
лий процес вирішення проблем свободи совісті та релігійного
життя в країні на цивілізованому рівні та призвели до легалі-
зації УГКЦ і УАПЦ в УРСР¹².

Активну участь в цих інформаційних кампаніях взяли
СКВУ, УККА, УАКР, КУК, КОУГЦУ, СУОА, УГКЦ, УАПЦ,
УПЦ США, УГПЦ Канади, Українське Євангельське об'єднан-
ня Північної Америки та інші.

¹¹ Звіт з діяльності Президії Секретаріату Світового Конгресу Вільних
Українців за час від 5-го листопада 1973 р. до 30-го червня 1978 р.

¹² *Недужко Ю.В.* Тисячоліття хрещення Руси–України. Відзначення
світовою громадськістю всесвітньо-історичної події. – Луцьк: РВВ
«Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2003. – 200 с.

Боротьба української діаспори за релігійну свободу в УРСР велася в міжнародній, інформаційній та релігійній площині.

У міжнародній сфері відбувався тиск з боку української діаспори на ООН, органи влади країн Заходу та СРСР з метою добитися лібералізації релігійного становища в СРСР, легалізації УГКЦ і УАПЦ і звільнення ув'язнених за релігійні переконання.

В інформаційній галузі в країнах Заходу, силами українських та іноземних мас-медіа і найнятих піар-агенств, велася активна пропаганда щодо необхідності вирішення релігійних проблем в УРСР.

В релігійній площині відбувалися чисельні обрядові заходи, зокрема, великомасштабні молебні за український народ, заборонені в УРСР українські релігійні організації та віруючих братів і сестер в Україні. Досить часто участь в них брали іноземні релігійні об'єднання.

Розглянемо діяльність української діаспори, спрямовану на забезпечення релігійної свободи в Україні докладніше.

18 листопада 1975 р. Президія СКВУ розробила план акції «В обороні Віри й Церкви в Україні». 27 вересня з представниками українських і іноземних мас-медіа країн Заходу були обговорені питання її інформаційного забезпечення. В листопаді 1975 р. з планом акції було ознайомлено керівництво українських релігійних організацій. Він остаточно був узгоджений на нараді у Вінніпезі 2 січня 1976 р.¹³

Кампанія стартувала оприлюдненням «Заклику до української спільноти», підписаним керівництвом Українських Церков та головою Комісії прав людини СКВУ (КПЛ СКВУ) сенатором Канади П. Юзиком.

Для інформаційного забезпечення акції було підготовлено пакет матеріалів, який включав в себе петицію до ООН «В обороні Віри й Церкви в Україні», україномовний і англomовний варіанти брошур про переслідування українських релігійних організацій, листи, в яких містився заклик стати на захист Українських церков, адресовані Генеральному секретарю ООН

¹³ Матеріали Третього Світового Конгресу Вільних Українців, 1978. – Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1988. – С. 274.

Курту Вальдхайму, керівнику Ватикану і Римо-католицької церкви Папі Павлу VI, Голові Світової Ради Церков архієпископу Едварду Скотту, листи та брошури на захист Василя Романюка, список громадян СРСР, ув'язнених за свої релігійні переконання¹⁴.

Згадані інформаційні матеріали були розповсюдженні серед представників органів влади, релігійних організацій, громадськості та мас-медіа країн Заходу.

9 квітня 1976 р. делегація ієрархів УГКЦ Канади під час візиту до прем'єр-міністра Канади П. Трудо передала йому петицію, в якій містилося прохання виступити на захист переслідуваних Українських Церков в УРСР, а також добитися звільнення ув'язнених за релігійні переконання в СРСР. Вимоги петиції підтримала вища ієрархія Римо-Католицької Церкви. Ряд її представників взяли участь у спеціальному молебні, приуроченому до сумної річниці ліквідації УГКЦ в Україні. Місяцем раніше предстоятель УАПЦ Митрополит Мстислав Скрипник відвідав штаб-квартиру Світової Ради Церков і Женевське представництво Вселенського Православного Патріархату, намагались залучити їх до участі в акції на захист В. Романюка і переслідуваних Українських Церков¹⁵.

2 квітня 1976 р. до Генерального секретаря ООН Курта Вальдхайма була відправлена петиція з домаганням забезпечити дотримання релігійної свободи в СРСР. Під нею стояв підпис представників всіх українських релігійних організацій діаспори. Копія цього документа була відправлена на адреси Вселенського патріарха Митрополита Атенагораса та Архієпископа Кентерберійського Роберта¹⁶.

1 листопада 1976 р. Нью-Йоркське бюро СКВУ надіслало на адресу місій всіх держав в ООН копію петиції, адресовану генсеку ООН, а також примірник брошури «Радянське переслідування релігії в Україні».

Потрібно відмітити, що органи влади СРСР не могли залишити без уваги заходи української діаспори, спрямовані на

¹⁴ Матеріали Третього Світового Конгресу Вільних Українців. – С. 275.

¹⁵ Звіт з діяльності Президії Секретаріату Світового Конгресу Вільних Українців за час від 5-го листопада 1973 р. до 30-го червня 1978 р.

¹⁶ Там само.

забезпечення релігійної свободи в УРСР. Були посилені спроби запевнити країни Заходу та власних громадян, що в СРСР існує свобода релігії. 31 січня 1976 р. в газеті «Ізвестія», було опубліковану інтерв'ю з головою Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР Володимиром Куроедовим, в якому він спростовував твердження про відсутність релігійної свободи в Радянському Союзі. В 1976 р. вийшла в світ його брошура «Релігія і Церква в СРСР», присвячена цій же проблемі. В 1977 р. вона була видана англійською мовою. В квітні 1976 р. у «Вістях з України» з'явилося інтерв'ю голови Ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР Костянтина Литвина, присвячене свободі релігії в Україні. Подібна стаття під назвою «Свобода совісті в Україні» була опублікована у «Вістях з України» в квітні 1977 р. В червні 1976 р. в цій же газеті було опубліковано інтерв'ю з генеральним секретарем Баптистського Об'єднання Великобританії й Ірландії Девідом Расселом, в якому він заперечував переслідування релігії в СРСР¹⁷.

Зважаючи на це, в листопаді 1976 р. українською діаспорою на адреси місії держав при ООН була надіслана копія прес-релізу місії СРСР, в якій наводився зміст статті в газеті «Ізвестія» про свободу релігії в Радянському Союзі та супроводжуючий лист СКВУ, що вказував на суперечливість між інформацією радянської газети та організацій зарубіжних українців. СКВУ просив також урядові місії країн Заходу підняти питання про переслідування релігії в СРСР на сесії Генеральної Асамблеї ООН. Необхідно зазначити, що інформація надана СКВУ була використана в офіційних матеріалах Генеральної Асамблеї ООН¹⁸.

Кульмінаційним моментом акції «В обороні Віри й Церкви в Україні» став «Тиждень молитви за український народ і переслідувану Українську Церкву», який тривав з 26 вересня по 4 жовтня 1976 р. Цей релігійний захід охопив всі країни проживання української діаспори і викликав відчутний резонанс серед громадськості країн Заходу. Це виявилось вже в листопаді 1976 р., коли делегація представників Українських

¹⁷ Матеріали Третього Світового Конгресу Вільних Українців. – С. 277–278.

¹⁸ Там само. – С. 276.

Церков в складі митрополита Максима, архієпископа Марка Гундяка і д-ра Семена Савчука відвідала керівника Відділу прав людини ООН Марка Шрайбера і передала йому петицію «В обороні Віри й Церкви в Україні», скріплену підписами понад 30 тис. представників української діаспори. Крім того, делегація відвідала ряд місій при ООН, прохаючи їх виступити на захист релігійної свободи в СРСР. 24 листопада 1976 р. від імені членів делегації був направлений лист на адресу Генерального секретаря ООН. В ньому містилося клопотання втрутитися в справу забезпечення свободи релігії в СРСР¹⁹.

У 1976 р. президія СКВУ налагодила стосунки з директором Кестон Коледжу Майклом Бурдо. Кестон Коледж займався дослідженнями в галузі релігії та вивченням комунізму. Дирекція Кестон Коледжу висловила зацікавлення розширенням тематики досліджень, зокрема, включенням до них вивчення становища УГКЦ і УАПЦ в СРСР. Між Президією СКВУ та дирекцією Кестон Коледжу було досягнуто домовленості: влаштувати українську кімнату в Кестоні Коледжі та зібрати відповідну бібліотеку, а також виділити ставку для працівника, який проводив би дослідження щодо переслідування релігії в Україні та поширював би цю інформацію серед світових масмедіа і зарубіжної громадськості. Українські релігійні організації діаспори виділили кошти для реалізації цього проекту. Влітку 1977 р. професор Р. Морозюк з Канади розпочав над ним роботу в Кестон Коледжі. Крім того, в 1976 р. директор Кестон Коледжу Майкл Бурдо вирушив з поїздкою по містах США і Канади, інформуючи українську та іноземну громадськість Оттави, Торонто, Монреалю, Едмонтону, Вінніпегу, Чикаго, Нью-Йорку і Філадельфії про переслідування українських релігійних організацій в Радянському Союзі²⁰.

У вересні 1976 р. СКВУ, Канадський інститут українських студій та Кестон Коледж організували в Лондоні міжнародну конференцію «Свобода релігії в Україні». Під час її проведення

¹⁹ Плав'юк М. Україна – життя моє. Том 2. – Особисто причетний. Вибрані статті, промови, інтерв'ю. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2002. – С. 227–228.

²⁰ Матеріали Третього Світового Конгресу Вільних Українців. – С.276–277.

були підняті питання щодо недотримання релігійної свободи в УРСР.

Українська діаспора активно взаємодіяла під час акції «В обороні Віри й Церкви в Україні» з іноземними релігійними організаціями та мас-медіа. В липні 1976 р. під час 41-го Євхаристійного Конгресу в Філадельфії силами УГКЦ, Комітету оборони Валентини Мороза та Комісії прав людини СКВУ були розповсюджені інформаційні матеріали на захист Українських Церков. В листопаді 1976 р. представники Президії СКВУ провели зустріч з Головою Світової Ради Церков архієпископом Едвардом Скоттом, під час якої проінформували його про заборону діяльності і переслідування українських релігійних організацій в СРСР та просили втрутитися для врегулювання цієї справи на демократичних засадах²¹.

Навесні 1977 р. Українсько-Євангельське об'єднання Північної Америки розповсюдило приблизно 60 звернень політичних і релігійних лідерів на захист українських організацій, переслідуваних священнослужителів та віруючих. Президент Всеукраїнського Євангельсько-Баптистського Братства пастор Олекса Гарбузюк виступив в програмі телеканалу NBC з доповіддю «Права Церкви і права людини в Радянському Союзі»²².

Потрібно зазначити, що СКВУ в ході акції активно співпрацював зі світовими мас-медіа. Так, 31 березня 1976 р. серед них було поширено англомовне комюніке про переслідування Українських Церков в СРСР. 29 травня 1976 р. — комюніке про відзначення трагічної річниці ліквідації УГКЦ, 16 червня 1976 р. — комюніке на захист В. Романюка, 16 лютого 1977 р. — комюніке про акцію «В обороні Віри й Церкви в Україні», брошуру про переслідування Українських Церков, радянське законодавство про релігію, список релігійних в'язнів і тексти звернень В. Романюка²³.

Тиражем 10 тис. примірників було видано та розповсюджено англомовну брошуру «Радянське переслідування релігії в Україні». В 1978 р. ця книга була видана французькою мовою

²¹ Плав'юк М. Україна – життя моє. Том 2. – С.228.

²² Матеріали Третього Світового Конгресу Вільних Українців. – С. 277.

²³ Плав'юк М. Україна – життя моє. Том 2. – С. 226–227.

тиражем 3 тис. екземплярів. В цьому ж році з'явився і її італійський переклад. У 1979 р. франко- та італо мовні примірники книги були надіслані державним та релігійним діячам країн Заходу²⁴.

У 1982 р. КПЛ СКВУ відправила на адресу Ватикану відкритий лист від в'язнів табору № 36. В ньому йшлося про заборону святкування Великодня, переслідування віруючих, засудження та ув'язнення на 8 років українських католицьких священників Есіпа і Кавацева, вбивство монахині Марії Швед, «катакомбну» УГКЦ в Україні. В липні 1983 р. КПЛ СКВУ вислала меморандум у справі переслідування українських релігійних організацій в УРСР до VI Асамблеї Світової Ради Церков, яка відбувалося у Ванкувері. Окремі меморандуми були направлені на адреси делегацій Канади та США²⁵.

В Копенгагені в 1985 р. перед стінами представництва СРСР пройшло 48-годинне пікетування — голодування, організоване українською діаспорою країн Скандинавії з вимогами дотримання релігійної свободи і легалізації УГКЦ та УАПЦ в УРСР²⁶.

7 листопада 1987 р. в Ганновері заходами Товариства св. Василія Великого для зв'язків зі Східними Церквами в дієцезії Гільдесгайму, Товариства св. Кирила і Мефодія з Кельну була проведена конференція на тему «Становище Церкви в Україні — напередодні святкувань 1000-річчя хрещення України». Участь в ній взяли також представники організації «Церква в потребі» та «Товариства оборони народів, яким загрожують». Роботою конференції керував магістр Українського Вільного Університету Володимир Леник. З доповідями про релігійне становище в Україні виступили професори Ю. Бергема, Йосип Марія де Вольф, Рудольф Груліх, Лео Буш, Тельман Цюльх.

В резолюції за наслідками роботи конференції були поставлені конкретні вимоги до органів влади СРСР:

1. Визнання і легалізацію УАПЦ та УГКЦ в СРСР.

²⁴ Матеріали Четвертого Світового Конгресу Вільних Українців, 1983. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1991. — С. 318.

²⁵ Там само. — С. 317–319.

²⁶ Kristelight Dagblad. — 1985. — 8 Juli.

2. Звільнення арештованих українських священників і віруючих, письменників, поетів, критиків і митців, всіх засуджених християн.
3. Поширення правдивої інформації про історію і культуру українських церков.
4. Гарантію українському народу основних людських прав, зокрема свободи слова, релігії, науки, а також підтримку української культури²⁷.

Напередодні зустрічі Глав держав СРСР і США в 1988 р. три українські організації: Українське патріархальне світове об'єднання, Українське патріархальне товариство та Релігійне товариство українців-католиків «Свята Софія» за сприяння членів українського клубу Ля-саль університету і гуртка студентів філіалу УКУ в Філадельфії звернулися з листом до Президента США Рональда Рейгана, віце-президента Джорджа Буша та членів конгресу, в якому просили допомогти у справі легалізації УГКЦ в СРСР. Вони просили представників органів влади США поставити перед М. Горбачовим вимоги легалізації УГКЦ і повернення їй конфіскованого майна, реабілітацію її діячів, звільнення всіх в'язнів сумління в СРСР, проведення вільного відзначення Тисячоліття хрещення Руси–України в 1988 р., а також надання дозволу українцям, які потребують медичної допомоги, але не можуть її отримати в Радянському Союзі, виїхати на Захід²⁸.

Представники української діаспори оприлюднили «Звернення вірних Української католицької церкви до держав-учасниць Віденської конференції з питань безпеки і співпраці в Європі». Його автори закликали «включити в порядок денний віденської зустрічі дискусію про становище греко-католиків на Україні, не підписувати жодних спільних документів, доки не буде легалізована Українська католицька церква, сприяти всіма можливими способами справі легалізації Української католицької церкви в СРСР»²⁹.

²⁷ Удала конференція в Ганновері // Шлях перемоги. – 1987. – 13 грудня.

²⁸ Лист до президента Рейгана в справі зустрічі з Генеральним секретарем Горбачовим // Патріярхат. – 1988. – Ч. 1. – С. 30.

²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 25, спр. 3330, арк. 3.

29 травня 1988 р. під егідою СКВУ в рамках кампанії по відзначенню Тисячоліття хрещення Руси–України пройшов День єдності українців всього світу. Акція охопила країни проживання українців і включала в себе пікетування посольств СРСР, молитовні стійки з свічками, вимоги релігійної свободи, легалізації УАПЦ та УГКЦ в СРСР, створення незалежної Української держави та проведення центральних урочистостей з нагоди ювілею Тисячоліття в Києві, а не в Москві. Захід супроводжувався з колокольним дзвоном, який тривав рівно 1000 секунд та символізував тривогу українців за долю своїх церков, народу та Батьківщини на передодні початку другого тисячоліття християнської історії України. В США, Канаді та Західній Європі були організовані тижневі пікетування посольств СРСР та багаточисельні мітинги й маніфестації українців, в яких брали участь представники зарубіжної громадськості. Вони супроводжувалися детальним висвітленням в ЗМІ³⁰.

8 жовтня 1988 р. перед пам'ятником Т. Шевченку в Вашингтоні зібралися понад 20 тисяч представників української діаспори. В мітингу взяли участь представник президента Р. Рейгана Є. Дарвінський, члени американського Конгресу, визначні українські правозахисники П. Рубан та М. Руденко. На мітингу були присутні також численні владики обох українських церков — православної та католицької, які провели богослужіння. Після цього відбувся похід учасників святкування вулицями Вашингтону до Радянського посольства. Делегація, що складалася з представників ККТ США Ю. Солтиса і трьох священників, передала першому секретарю посольства Є. Капронову лист до М. Горбачова з вимогами легалізації українських церков та повної релігійної свободи в Україні³¹.

Необхідно зазначити, що активну участь в боротьбі української діаспори за дотримання релігійної свободи в УРСР брала нинішня Перша леді України Катерина Михайлівна Ющенко. Вона очолювала в 1983–1984 рр. Українську національну інформаційну службу у Вашингтоні, в 1986–1988 рр. працювала

³⁰ Підсумки праці Крайового Комітету Тисячоліття в Україні // Свобода. – 1988. – 20 липня.

³¹ Дялбога І. Тисячі українців з Америки відзначили у Вашингтоні 1000-річчя християнства України // Шлях перемоги. – 1988. – 30 жовтня.

ла асистентом з особливих доручень у заступника Держсекретаря з питань прав людини і гуманітарних справ, а починаючи з квітня 1988 по січень 1989 рр. була заступником голови Офісу громадських зв'язків Білого Дому. Катерина Михайлівна багато зробила для висвітлення правди про недотримання свободи віросповідання в СРСР, безкомпромісно відстоюючи право власного народу на вільну Українську Церкву та незалежну демократичну Україну.

У стінах Конгресу США в березні 1988 р. відбулася акція «Писанка», організована Крайовим комітетом Тисячоліття в США. Вона включала в себе урочистий прийом, подарунок кожному сенатору та конгресмену української писанки та вручення пакету інформаційних матеріалів стосовно ювілею Тисячоліття хрещення Русі–України, становища українських церков, історії України та вимог українців, а також проведення прес-конференції за участю американських законодавців для ЗМІ. Подарунок у вигляді українських писанок та пакету інформаційних матеріалів з вимогами українців отримав також Президент США Р. Рейган. Проведення акції коштувало більше 20 тис. доларів США³².

Активні дії української діаспори в ювілейній кампанії привели до того, що на початку 1988 р., Фондацією Джеймса Медісона у співпраці з Інститутом Пуєбла та орденом Трінитар'янців було підготовлене «Звернення до Михайла Сергійовича Горбачова, генерального секретаря ЦК КПРС в справі свободи релігії в Радянському Союзі з нагоди Тисячоліття християнства Київської Русі». Його підписали понад 400 провідних політичних, громадських, релігійних і наукових діячів США, представників католиків, протестантів, іудеїв, буддистів, мусульман та невіруючих. В широко розрекламованому і розповсюдженому англійською, українською і російською мовами документі, підкреслювалась солідарність американських громадян з віруючими всіх конфесій в Радянському Союзі і висловлювалося сподівання, що визначна річниця Тисячоліття християнства Київської Русі, приведе до змін в політиці і практиці Радянської держави щодо релігійних громад. Амери-

³² Недужко Ю.В. Тисячоліття хрещення Русі–України. – С. 86.

канські громадяни закликали М. С. Горбачова негайно вжити заходи для запровадження конституційних і законодавчих змін, які б забезпечили свободу релігії в СРСР³³.

Зважаючи на таку активність, українській громаді невдовзі вдалося переломити громадську думку на свій бік. Так, у 1987 р. держдепартаментом США були проведені слухання стосовно переслідувань та заборони діяльності УГКЦ в СРСР. За їх наслідками був оприлюднений звіт держдепартаменту № 159, в якому змальовувалося важке становище «катакомбної» УГКЦ та засуджені необґрунтовані переслідування, яким піддавалися віруючі та духовенство цієї церкви³⁴.

Конгрес США прийняв в 1988 р. резолюцію № 235, в якій засуджувалися релігійні переслідування в СРСР та пропонувалося офіційним американським особам і делегаціям утриматися від участі у запланованому в СРСР відзначенні ювілею Тисячоліття хрещення Русі до того часу, «поки не будуть зупинені переслідування з релігійних мотивів, а також легалізовані УКЦ та УАПЦ». Резолюція закликала президента США Р. Рейгана і американську делегацію в ООН «виступати проти порушення релігійної свободи в СРСР, зокрема в Україні»³⁵. Подібна постанова із засудженням релігійних переслідувань в СРСР та вимогами легалізувати УГКЦ та УАПЦ була прийнята у цьому ж році Сенатом Канади³⁶.

На зустрічі з представниками української еміграції в Білому Домі, президент США Р. Рейган пообіцяв їм, що під час перебування з робочим візитом в Москві, він підніме питання про дотримання прав людини, зокрема релігійної свободи та легалізації УГКЦ та УАПЦ під час переговорів з Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим³⁷.

³³ Звернення до Михайла Сергійовича Горбачова, Генерального секретаря ЦК КПРС в справі свободи релігії в Радянському Союзі з нагоди Тисячоліття християнства Київської Русі // Патріярхат. – 1988. – Ч. 6. – С. 8.

³⁴ *Недужко Ю.В.* Тисячоліття хрещення Русі–України. – С. 87.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Президент Рейган за релігійну свободу в СРСР // Національна трибуна. – 1988. – 29 травня.

Спеціально для української громади в Білому Домі був виготовлений відеоролік, в якому Р. Рейган вітав українців в США з визначним ювілеєм в їх історії. У своєму привітанні Президент зазначив, що свобода особистості та свобода релігії, це базові людські права, і тому двосторонні відносини з Радянським Союзом не можуть розвиватися належним чином, без демонстрації зміни ставлення уряду СРСР до прав радянських людей³⁸.

Під час свого візиту до СРСР в 1988 р. президент США Р. Рейган виконав обіцянку, наголосивши на необхідності «повернути українську греко-католицьку церкву до легального існування»³⁹. Підтримав його і міністр закордонних справ Великобританії Хау, який, перебуваючи в Києві у цьому ж році, закликав радянське керівництво надати свободу сумління всім українським християнам і, зокрема, українській католицькій церкві⁴⁰.

Підтримку вимог щодо легалізації Українських Церков неодноразово демонстрували члени конгресу та представники органів влади США. Так, співголова конгресу США з безпеки і співробітництва в Європі, конгресмен С. Хойер, який виступав у Вашингтоні на конференції українців-співробітників державних установ, підкреслив, що радянська влада в змозі вирішити питання легалізації УГКЦ, зважаючи на те, що держава, а не РПЦ «контролює» його. С. Хойер заявив про те, що від імені його комісії на ім'я Голови Верховної Ради СРСР було направлено лист, в якому наголошувалася потреба «здійснення історичної місії» та «виправлення... залишків засудженого сталінізму» під час перебування М. С. Горбачова з візитом у Вашингтоні⁴¹.

Виступаючи на цьому ж форумі, заступник помічника державного секретаря з питань прав людини і гуманітарних справ П. Добрянська наголосила, що питання про легалізацію УГКЦ

³⁸ Привітання Президента США Рональда Рейгана // Українське православне слово. – 1988. – № 9–10. – С. 4.

³⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 3330, арк. 9–10.

⁴⁰ Там само, арк. 3–4.

⁴¹ Там само, оп. 32, спр. 2659, арк. 36.

буде підніматися перед представниками СРСР до того часу, поки воно офіційно не буде вирішено позитивно⁴².

Під час проведення з'їзду народних депутатів СРСР 14 американських сенаторів звернулися з листом до М. Горбачова, в якому піднімалося питання про релігійні переслідування в УРСР⁴³.

Тема порушення релігійних свобод в УРСР активно ставилася на порядок денний представниками країн Заходу в різних органах ООН, зокрема, під час проведення в лютому–березні 1989 р. в Женеві Комісії з прав людини. Ця ж проблема постала також на засіданні Конференції по людському виміру НБСЄ в травні–червні 1989 р. в Парижі. На них підводився огляд виконання зобов'язань в галузі дотримань прав людини і висувалися звинувачення на адресу Радянського Союзу з приводу порушень прав віруючих УГКЦ. Загалом, два з трьох основних пунктів звинувачень проти СРСР в порушенні прав людини (УГКЦ, кримські татари та свобода виїзду), асоціювалися з УРСР⁴⁴.

Важливим аспектом діяльності української еміграції стало залучення до участі в кампанії по відзначенню Тисячоліття хрещення Руси–України зарубіжних церков і об'єднань. Найуспішнішою формою цієї діяльності можна вважати організацію Канадським екуменічним комітетом великомасштабних Всеканадських екуменічних молебнів з нагоди ювілею. Перший з них відбувся в англійській кафедрі св. Якова в 1985 р.; другий — в травні 1986 р. в римо-католицькій кафедрі св. Михайла; третій — 25 квітня 1987 р. в метрополітальній кафедрі Об'єднаної церкви Канади; четвертий — 16 квітня 1988 р. — в найбільшій у Канаді англійській церкві св. Павла.

Загалом, участь в цих релігійних заходах взяли представники понад 80 національних церков та релігійних організацій зі всього світу. Серед них Римо-Католицької церкви, Антіохійської, Коптської, Ефіопської православних церков, Православної церкви Індії, Сіро-малабарської католицької церкви Індії, Пресвітерської церкви Канади, Словацької, Фінської, Німець-

⁴² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2659, арк. 36.

⁴³ Там само, оп. 25, спр. 3329, арк. 13.

⁴⁴ Там само.

кої, Шведської, Латвійської церков, Англіканської церкви Канади, Об'єднаної церкви Канади, Візантійської словацької католицької церкви, Польської католицької церкви та інших. Спільну участь в екуменічних молебнях взяли представники українських церков: УГПЦ Канади, УПЦ США, УАПЦ в Європі, УГКЦ, а також Всеукраїнського євангельсько-баптистського братства та Українського євангельського об'єднання. Крім українців, участь в Молебнях брали представники ряду етнічних громад, найбільш чисельними з яких були поляки, литовці та угорці. Українській діаспорі вдалося залучити до участі в цих заходах представників дипломатичного корпусу іноземних держав в Канаді, зокрема послів та аташе з ФРН, Японії, Індії, США, Гренади, а також співробітників міністерства зовнішніх справ Канади⁴⁵.

Загалом, проведення Всеканадських екуменічних молебнів зблизило позиції українських релігійних організацій діаспори, залучило до участі у ювілейних заходах офіційних представників цілого ряду зарубіжних країн, релігійних організацій, а також етнічні громади Канади, які висловилися на підтримку легалізації Українських Церков та державної незалежності України. Організація екуменічних молебнів створила необхідний українській діаспорі міжнародний резонанс з приводу заборони діяльності українських церков в СРСР, сприяло консолідації української громади Канади та підвищенню авторитету української діаспори у світі.

В результаті блиц-візиту делегації УАПЦ на Близький Схід і проведення переговорів з представниками чотирьох православних патріархів: Константинопольського, Єрусалимського, Антиохійського та Олександрійського, вона ознайомила їх з своєю позицією щодо ювілею Тисячоліття, вимогами отримання релігійної свободи і легалізації українських церков в СРСР. Позиція української делегації була зустрінута з розумінням учасниками переговорів⁴⁶.

⁴⁵ Недужко Ю.В. Тисячоліття хрещення Руси-України. – С. 92–93.

⁴⁶ З відвідин митрополитом Василієм Православного Сходу // Вісник. – 1987. – 1–15 листопада.

Конкретним результатом цих контактів стала відмова Вселенського патріарха Димитрія I взяти участь в урочистостях з нагоди ювілею Тисячоліття хрещення Русі в Москві у 1988 р. Натомість його представники прибули на ювілейні заходи організовані УПЦ в США і Канаді. Приклад Константинопольського патріархату наслідувала також Єлладська православна церква. Позиція української діаспори була підтримана з боку представників Сербської православної церкви, Білоруської автокефальної православної церкви, Православної церкви Західної Європи, а також Румунського православного єпископату, які взяли активну участь у відзначенні ювілею в Бавнд-Бруці (США) у 1988 р.⁴⁷

Важливим моментом в ході боротьби української діаспори за релігійну свободу в Україні стала підтримка її дій з боку Глави Ватикану і Римо-Католицької церкви Іоанна Павла II. Ініціатива тут належала УГКЦ, керівництво якої під час зустрічі в 1978 р. зуміло переконати його в необхідності підтримати дії УГКЦ.

Завдяки активному сприянню Іоанна Павла II ієрархія католицької церкви в країнах Заходу надавала активну підтримку зарубіжним українцям, серед них, зокрема, в Іспанії — архієпископи Мадриду і Барселони кардинали М. Сукія та Н. Журбань, в Бельгії — кардинал Готфрід Даннелъс, в ФРН — кардинал Веттер, в Швейцарії — єпископ Йосиф Кондольфі, в США — архієпископ Нью-Йорку кардинал О'Коннор, в Швеції — єпископ В. Брандербург.

При цьому, керівництву Ватикану і РКЦ доводилось проводити досить обережну політику. З одного боку, вони демонстрували підтримку УГКЦ, з іншого, намагалися щоб ця підтримка не привела до розриву єкуменічного діалогу з православним світом, зокрема з найсильнішою його гілкою РПЦ Московського патріархату, а також не зашкодила становищу католиків в СРСР та дипломатичним контактам з урядом Радянського Союзу⁴⁸.

⁴⁷ Величаві святкування УАП Церквою 1000-ліття християнства в Україні // Українське слово. — 1988. — 4 вересня.

⁴⁸ Гоц Р. Роздуми про папське послання до католиків-українців // Патріархат. — 1988. — Ч. 11. — С. 4–7.

Як підкреслював нідерландський історик Вім Роод, питання, які торкалися легалізації УГКЦ, постійно піднімалися Ватиканом під час переговорів як з представниками органів влади СРСР, так і РПЦ протягом 1983–1989 рр. Від вирішення цих питань залежала координація і поглиблення відносин між СРСР і Ватиканом, відновлення призупиненого діалогу між Святим Престолом та РПЦ, а також можливість візиту Іоанна Павла II в Радянський Союз⁴⁹.

Серед заходів Ватикану, які мали місце в 1989 р., необхідно відмітити наступні. 9 січня 1989 р., виступаючи перед акредитованим в Ватикані дипломатичним корпусом, римський понтифік звернувся з закликом до М. Горбачова застосувати принципи перебудови і в релігійній сфері. 20 жовтня 1989 р. М. Горбачов прийняв у Кремлі папського посла Анжело Садано, який передав Президенту СРСР пропозиції Іоанна Павла II щодо покращення відносин між Ватиканом і СРСР з метою вирішення проблем греко-католиків в Радянському Союзі. Потрібно підкреслити і те, що Ватикан погодився на візит Президента СРСР М. Горбачова в грудні 1989 р. тільки після того, як керівництво Радянського Союзу прийняло умову легалізувати УГКЦ з вступом у дію нового Закону про релігію⁵⁰.

28 листопада 1989 р. напередодні візиту радянського лідера до Ватикану, Радою у справах релігії при Раді Міністрів УРСР була опублікована заява, в якій зазначалося, що греко-католики східного обряду можуть утворювати свої релігійні громади і реєструвати їх в установленому порядку⁵¹.

1 грудня 1989 р. відбулася історична зустріч Іоанна Павла II та М. Горбачова, на якій було домовлено про встановлення дипломатичних стосунків між СРСР і Ватиканом. УГКЦ повинна була легалізуватись з вступом у дію майбутнього радянського закону про релігію. Президент СРСР підкреслив, що всім віруючим буде конституційно гарантоване право на задоволення їх духовних потреб⁵².

⁴⁹ Роод В. Вказ. праця. – С. 238.

⁵⁰ Там само. – С. 237–238.

⁵¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2659, арк. 49.

⁵² Роод В. Вказ. праця. – С. 263–264.

Зважаючи на зміни в державній політиці щодо релігійних організацій, які були зафіксовані в прийнятому 1 грудня 1990 р. «Законі СРСР про свободу совісті і релігійні організації», а також указі Президії Верховної ради УРСР «Про зміни у Положенні про релігійні об'єднання в УРСР» від 26 вересня 1990 р. та законі УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р., відродження УГКЦ, УАПЦ як і інших релігійних організацій, продовжувалося безперешкодно з боку органів влади в країні.

Підсумовуючи все вищесказане необхідно відзначити, що:

- Українська діаспора країн Заходу вела активну боротьбу, спрямовану на забезпечення дотримання релігійної свободи в СРСР.
- Серед її пріоритетних напрямків слід виділити міжнародний, інформаційний та релігійний.
- Дії української діаспори були спрямовані проти органів влади Радянського Союзу та громадських, релігійних і наукових організацій російської еміграції, які стояли на великодержавницьких позиціях, відмовляючи українському народу в його законному праві на власну Історію, Церкву та Державу.
- Активна діяльність зарубіжних українців і залучення до підтримки вимог української громади міжнародних організацій і органів влади країн Заходу, а також паралельна активізація віруючих УГКЦ і УАПЦ в УРСР призвели керівництво Радянського Союзу до поступок в напрямку лібералізації релігійного законодавства та легалізації Українських Церков в СРСР.

Серед перспективної проблематики подальших досліджень — необхідність висвітлення боротьби української діаспори за права людини в Україні в другій половині ХХ століття.